

XFTAP 17.71.91

Г.Р. Дәуітова¹, Е. Сұлтан², Л.К. Мейрамбекова³

¹Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹gulnazdautova001@gmail.com, ²yertaysultan@gmail.com, ³lmeyrambekova@mail.ru)

Көне эпостағы мифтік кейіпкерлер

Аңдатпа. Эпостардың барлық жанрларындағы маңызды категориялардың бірі – батырлардың ерлігі мен олардың дұшпандарына қарсы күресі болып табылады. Дәуір алмасуына, тарихи жағдайларға қарай, дұшпан бейнесінің берілуі де заманмен бірге өзгеріске ұшырап отырды. Ең алғашқы көне эпостарда батырлар негізінен мифтік кейіпкерлермен ғана жауласқан болса, уақыт өте келе тарихи оқиғалардың дамуына байланысты жаулары да шынайы қасиеттерге ие образдарға ауысады. Уақыт өте келе жезтырнақ, құбыжық, төбекөз, мыстан кемпір, айдаһарлар сынды образдарды батырдың жері мен отанына қауіп төндіретін, жау образындағы адамдар алмастыра бастайды. Оларды негізінен көне мифтік бейнелер, зооморфтық кейіпкерлер, туыстас, бірақ жауласып жүрген ру-тайпа өкілдері, қалыңдық үшін бақталастыққа түскен қарсыластар, құрайды. Мақалада архаикалық және батырлық эпостағы бас кейіпкерлермен күресуші образдардың түрленуі мен дамуы жан-жақты қарастырылады. Эпикалық кейіпкердің бейнесін жасаудағы көне сюжет пен мотивтердің рөлі сипатталады. Көне эпостағы қаһарман қарсыластарының түрлері айқындалады.

Түйін сөздер: эпос, көне эпос, батырлық жыр, миф, мифтік кейіпкерлер, түркі халқы.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2019-126-1-46-53>

Кіріспе. Эпостың көне (архаикалық), батырлық, ғашықтық (лиро-эпостық), тарихи, дастандық деп жіктелуінің өзі тақырыптарына ғана тәуелді дүние емес. Мифтік кейіпкерлермен күресуші батырлар бейнесін нақтылауда көне эпос мәтіндері алғы орында. Қазақ эпосындағы архаикалық мифологиялық қабаттардың басқа түркі халықтарының, атап айтқанда якут олонхоларымен, башқұрт, қырғыздардың эпостарымен салыстырғанда аз деңгейде кездесетінін атап өткен жөн. Қазақ эпосы – тарихиланған эпос. Оның көп бөлігін ортағасырдың соңғы ширегінде пайда болған тарихи эпостар құрайды. Эпостың дәл осы түрі дамудың тарихи жолдарын, басты кейіпкердің бейнесін түрлендірудің ерекшеліктерін көрнекі түрде көрсетеді.

Мақсаты. Эпикалық кейіпкердің бейнесін жасаудағы көне сюжет пен мотивтердің рөлін көрсету және көне эпостағы мифтік кейіпкерлердің қызметін талдау.

Нәтижелері мен талқылау. Функционалды қызметі тұрғысынан фольклордың міндеттері үшке негізделі зерттелген. Алдымен танымдық, енді бірде эстетикалық, тіпті идеологиялық жүгі бар, мұны фольклордың қызметі деп білеміз. Аталған қызметтер тыңдаушысына қарай жіктеледі. Осы айтылғандар фольклордың үлкен жанры эпостардың да, оның ішіндегі көне эпостардың сипаты мен қызметі болып табылады. Ендеше, мифтік кейіпкерлер, олармен күресуші батыр көне дүниетанымдық, көне мәдениеттік бейнелер екені, олар ұшырасатын көне эпостар эстетикалық, танымдық, идеологиялық қызмет атқара отырып, белгілі бір мақсаттарды арқалай дүниеге келгендігі анық.

Мифтік дүниелердің барлығы мейлі мифтік аңыздар болсын, эпос болсын айтар ауызға жеңіл олжа емес. Десек те, С. Қондыбай өзінің «Арғы қазақ мифологиясы» еңбегінде: «Бұл жөнінде «жаңалық» ашып жатудың керегі шамалы. «Миф» және «мифология» атауының анықтамасы кез-келген арнайы тақырыптық сөздіктер мен кітаптардың кіріспесінде-ақ тәптіштеліп баяндалады», – дейді [1, 502 б.] Иә, шындығында да бұл сөзді оқырманға кеңінен түсіндіріп жатудың қажеті шамалы. Тек, «миф» деген сөздің өзі адам-

ды тылсымға тартады. Өйткені, мифтік аңыздар, мифтік әңгімелердің астарында тек қиял-ғажайып оқиғалар ғана емес, халықтың түпкі санасы жатыр. Бір кездердегі адамзаттың ғаламды түсінудегі балаң ойлары, белгілі бір күшке, жаратушыға сиынуы, тіпті, ара жігін ажыратып қарай алсаң тарихи оқиғалар да мифтік аңыздарда кездеседі.

Фольклордың бір тармағы мифтік аңыздар. Жалпы аңыз дегеніміз белгілі бір тарихи оқиғаның төңірегінде өрбитін әңгіме болса, миф одан арырақ жатыр, яғни мифтік аңыздардың тамыры терең. Тіпті, мифтік аңыздардағы жүйелер мен сюжеттер арқылы бүкіл әлемдік халықтардың бөлінісі туралы зерттеу жүргізуге болады.

Алдымен көне эпостарға тоқталмас бұрын, классикалық жырлар мен көне эпостардың арақатынасын ажыратып алуымыз керек.

1. Классикалық батырлық жырларда да, көне эпостарда да бір балаға зар болу сарыны бар. Алғысында бұл негізгі сарын ретінде әр жырда ұшырасса, кейінгісінде, яғни, көне эпостардың барлығында дерлік кездесе бермейді.

2. Классикалық батырлық жырларда көмекшілер ретінде кездесетін әйел, ата-ана, тұлпар, желеп-жебеушілер рөлі көне эпостарда да сол қалпы десек болады. Бұлардың қатары енді мифтік кейіпкерлер таусоғар, саққұлақ, желяяқ, көлтаусар, мерген секілді ертегілік персонаждармен толыса түседі.

3. Көне эпостарда кейінгі классикалық жырлардағы көптеген сарындар ұшыраса бермейді. Ұшырасса да бірізді баяндалмайды. Мәселен, бас кейіпкердің өсуі, ата-ана тілегі, тұлпар іздеу, баптау, ғажайып дүниеге келу, ұлттық салт-дәстүрге, сана-ғұрыпқа жақындық, діни элементтер.

4. Классикалық жырларды типологиялық зерттеуде «мотив» (сарын) деген ұғым басты назарда. Жырлардың бәрінде ұқсас мотивтер өте көп болады. Мысалы, батырлық жырлар бір балаға зар болу немесе ғажайып дүниеге келу сарыны арқылы басталатынын білеміз. Батырлық жырлардың бәріне дерлік осы тектес оқиғалар тән болған соң ол «мотив» деп қарастырылды. Дәуірлес жырлардың тууында бұл үрдіс секілді қызмет атқарады. Онсыз ешқандай жыр басталмауы керек секілді. Жырдың басталуына ғана тән нәрсе емес. Бұдан бөлек те батырлық жырларды туыстастырып жатқан оқиғалық желілер, суреттеулер, мотивтер көп. Ал, көне эпостар бір сарынды басталмайды. Басты айырмашылықтардың бірі дер едік. Көне эпосты оқымайынша, қалай басталатыны туралы болжам айту қиын, яғни классикалық жырлардағыдай ұқсас оқиғалы емес. Ол әдеттегідей тоқсан сай толы малы бар, ұлты мен елі белгілі, бір ұрпақ сүюді аңсаған, сонысы үшін бәрінен баз кешіп әулие аралап кеткен байдың мұң-зарымен басталмайды. Басқаша айтқанда, мотив енді көне эпостарға келе бермейтін ұғым болып қала береді.

5. Классикалық батырлық жырларда көтерілетін мәселелердің ірісі ел мүддесі болса, көне эпостарда халқын жаудан азат ету жиі кездесетін оқиға емес, арагидік ұшырасатын эпизодтық желілерден ары аспайды, яғни, басты идеялық мақсат ол емес. Көне жырларда көбіне бір мақсат қуалау, бір тапсырма алу, жақынын қорғау, жеке бастың, отбасының қамын жеу, әке-шеше тілегін орындау, басқа бір кейіпкер тілегімен аттану негізгі мүддеге айналып, жырдың идеясы осыны баян етеді.

6. Батырлық жырлардағы басты кейіпкердің жауы тарихи қалмақ, қызылбас, солардың ел таныған батырлары т.б. болып келеді. Көне эпостарда басты жау адам емес. Бас кейіпкерлер мұнда жеті басты жалмауызбен, мыстан кемпірмен, мыстан кемпірдің баласымен, айдаһармен, алып жыланмен, суға иелік еткен адам сенгісіз жайынмен, құбыжықпен, дию, дәулермен, жалғыз көзді жаратылыстармен (циклоп) т.б. айқасады.

7. Қаһармандық жырлар секілді көне эпостар да шамадан тыс көп варианттылы боп келмейді.

Біз келтірген көне эпос пен классикалық батырлық жырлардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары өте көп. Бұл ең негізгілері ғана екенін айта кету керек. Өзге де қырла-

рынан қарай отырып, эпос түрлерінің ара-қатынасында бұдан да бөлек көптеген мәнді пайымдаулар келтіруге болады. Бұл туралы ғалым Р.Бердібаев: «Архаикалық пен классикалық эпостың өзіндік өрнегін ажырата танудың өзге де шарттары бар екендігін фольклор зерттеушілер негізінен жүйелі талдап шыққан. Ол шарттылықтар жинақтап айтқанда төмендегі ұғымдарға саяды: мифтік уақыт адамдар санасында бірте-бірте қиялға айналып, бір кезде өтіп кеткен «алтын дәурен» туралы ұғымды туғызады, мифологиядағы ұнамды ерлер батырлық эпостың қаһарманына ұласып, аждаһа жалмауыздар зұлым жаулар бейнесіне көшеді, ертегілік, мифтік бейнелер тарихи бейнелерге айналады; рухани өмірдің күрделене түсуіне байланысты алғашқы мифология ыдырап, оның кейіпкерлері бұрынғы «киелі» қалпынан өзгеріп, көркемдік тұлғаға ауыса бастайды; ертедегі жеке мүдде үшін күресетін кейіпкер топ (ру, тайпа, ел) намысын қорғайтын қаһармандар пішініне ие болады; мифтік, ертегілік сарындардың жаңаша жырлануы ел өміріндегі өзгеше жағдайларда, тарихтың тәжірибесін тірілту, еске салу қажеттігі туған кезде тың өріс алды; қаһармандық эпостың жасалуына қуатты негіздің бірі тарихи аңыздар болып есептеледі...» [2, 59 б.], – деп түйіндейді.

Эпостану саласында орыс фольклортану ғылымында эпос табиғатындағы идеологиялық және жанрлық синкретизм мәселелерін қарастырған Е.М.Мелетинскидің орыс былиналарындағы мифтің рөлін қарастырған В.Я.Пропштың қаһармандық жырлар өзегіндегі батырлық ертегінің рөлі жайындағы В.М.Жирмунскиидің пікірлерін негізге ала отырып, Р.Бердібаев, Ш.Ыбыраев, Б.Әзібаева сияқты фольклортанушы ғалымдар да көне эпостың жанрлық ерекшелігі мен оның классикалық эпостың алғашқы арнасы ретіндегі мәнін ашты. Мәселен, қазақ эпосын стадиялық тұрғыдан алғаш қарастырған Р.Бердібаев батырлық жырлардың негізінде жатқан көне ұғымдардың мәнін талдай келіп, архаикалық эпос, ру-тайпалық және мемлекеттік эпос сипаттарын жан-жақты саралап, қаһармандық жырлардың табиғатындағы ерекшелік олардың отаншылдық идеямен суарылғандығы деп атап көрсеткен. Адамзат қоғамы дамуының барлық кезеңінде де рудың, тайпаның, мемлекеттік бірлестіктердің тыныштығын, бүтіндігін қорғау, қастасқан жауды жеңіп, бақытты өмір орнату мәселесінің маңыздылығын тұжырымдайды. Сондай-ақ батырдың ерекше жағдайда өмірге келуі барлық жырда түгел тізіліп, жүйелі баяндала бермейтінін, оның себебі жырдың айтылу дәстүріне, варианттылығына, не қысқарып, не ұлғайып отыратын табиғатына байланысты екендігі жайында [2, 101 б.] және батырдың көмекшілері, өмірлік серігі қандай болу керек дегенге эпос өзгеше мән береді [3].

Ал Ш. Ыбраев «Эпос әлемі» атты монографиясының «Байырғы эпос пен батырлық жырлар» – деп аталатын үшінші тарауында «көне эпос» деген терминді қолданып, батырлық ертегі мен көне эпос арасындағы айырымдық ерекшеліктерді нақтылы мәтіндік мысалдар негізінде талдаған. Ондағы басты ұстанымы: эпос пен ертегідегі оқиғаның сенімділік дәрежесі, болған оқиғаның мезгілдік және мекендік өлшемдеріндегі ерекшеліктер, екі жанрдағы миф функциясының ерекшелігі, көне эпостардағы әйелдерге байланысты сюжеттің көп таралуы, көне эпостардағы үйлену сюжетінің этнографиялық сипатының басымдығы жайында жан-жақты сараланады. Ғалым эпосқа тән көпқабаттылық пен көпсатылықтың эпос дәстүрі үшін заңдылық екенін зерттеп, оның әр түрлі дәрежеде болатындығын тұжырымдап, монументалды үлкен жырлардың көне эпостың дәстүріне сүйену арқылы дамығандығының бес түрлі сипатын жинақтап көрсетеді. «Эпос - тарихты халық санасы лайық түрлендіріп, оқиғаларды құбылтып, халықтың тағдыр-ғалайын, әлеуметтік қарым-қатынасын, дүниетанымын тұтас жинақтайтын көркемдік ізденістердің айрықша бір әсем де әсерлі шежіресі» деп анықтама береді [4, 76 б.].

Мифологиялық кейіпкерлермен айқасқа түсетін және осы арқылы ашыла түсетін батыр бейнесіне құрылған көне эпостар «Мұңлық, Зарлық», «Құбығұл», «Құламерген», «Дотан Құбақанбайұлы» эпостары болып табылады. Олардың көне эпос аталу критерийлерінің бірі де – мифтік кейіпкерлердің болуы, көне дүниетанымдық түсініктер.

Мәселен, «Құламерген» эпосын алайық «Сықырлы күштер туралы көне ұғым жы- рда күрделі ұғым иеленді» [2, 70 б.]. «Құламерген» эпосы көне өркениет пен түсініктерді жеткізуші ретінде көптеген зерттеулерге мысал болды. «Әкесі мен баласының соғысатын жаулары – жер астын мекендейтін жеті басты Жалмауыз, оның балалары – кемпір Құртқа мен Орақ батыр» [5, 277 б.] екені бізді де қызықтыра түседі.

М.Ғабдуллин мен Т.Сыдықовтардың жазған еңбектерінде ертедегі адамдардың тұрмыс тіршілігі шынайы көзқарас тұрғысынан айтыла келіп, жырларда көне халықтың аңшылық кәсібі, дүниеге, жаратылысқа деген көзқарасы, наным-сенімдері берілген деген ой түйінделеді. Сонымен қатар, өз ойларын бекіту мақсатында «Құламерген» жырындағы көне өркениеттік сипаттағы оқиғаларға, аталатын кәсіп пен іс-әрекеттерге талдау жаса- лынады. Мысалға, «Құламерген» эпосын алсақ, зор тартысқа құрылған «Құламергеннің» басты кейіпкерлері әртүрлі ғажайып жағдайларға душар болады, жердің асты-үстін кезіп жүріп, өздерінің ізгі мақсаттарын жүзеге асыру үшін бар күшін салып алысады. Жырдағы Құламерген мен Жоямерген неше түрлі зұлымдыққа қарсы тұрып, жақсылық үшін, шат өмір үшін күреседі. Сықырлы, айлалы мыстан да, оны қолдаушы хан да қаншалықты күшті болғанымен, соңынан жеңіліс табады, оларды әділет үшін күрескен Құламерген жеңеді де, ойлаған мақсатына жетеді. Аталған тұстың эпосында кездесетін Құбығұл тәрізді батырлар да әрі мықты, әрі айлалы, он қолдарынан өнер тамған жігіттер» [6, Б. 32-33] -деп баға бе- реді.

Бұл жырдың қарақалпақ халқында да өзіндік нұсқасы бар. Біздіңше бұл батырлық жырлардағыдай айтылу, жеткізілу негізінде өзгеріске түсіп, бірнеше варианттарының пай- да болуымен ұқсас құбылыс емес. «Қарақалпақ халқында сақталған «Құламерген» мен қа- зақ жырының оқиғалық өрілімін салыстырып қарағанда екеуінің түбірі де, кейіпкерлерінің құрамы да бір бастаудан таралғаны айқын көрінеді» [2, 72 б.], -дейді ғалым Р. Бердібаев. Тек қазақ нұсқасында Жоямергенге қатысты жаңа эпизодтар, жер асты әлемі оқиғаларының қосылғандығымен ерекшеленетінін айтады.

Қазақтың байырғы жырларының үлкені «Мұңлық, Зарлық» екені көп еңбектер- де аталды. Осындай пікірлердің бірін: «Қазақтың эпикалық жырларының ішінде оқиға- лық жағынан ең ескісінің бірі – «Мұңлық, Зарлық». Жырдың кейбір нышандары өте көне дәуірге меңзейді. Зұлымдық иесі мыстан кемпір, алып қара дәу, жас балаларды адамша асырайтын киік бейнелері, аңшылық өмір көріністері исламнан бұрынғы бұлдыр заманнан ауысқан секілденеді» -деп көрсетуі ойымызға үлкен тірек. Аталған көне эпостың үлкен бір ерекшелігі көркемдік кемелдікке қол созуға ұмтылыс дер едік немесе «жырдың әр тұсын- да-ақ іс-әрекеттер логикасы ширақ тартылып, мінез даралауға көп көңіл бөлінгендігін» [2, Б. 77-79] айтуға болады.

Эпоста кездесетін мифтік кейіпкерлер – мыстан кемпір мен дәу бейнесі. Қиял-ға- жайыпқа құрылған сюжетті шығарманың негізгі кейіпкері – Зарлық. Ол алтын айдарлы бо- лып, хан мен қараның қызынан туылған. Оқиғасы заңды түрде, қаһармандық эпостарға тән сарынмен басталғанымен, өзгеше дамиды. Батыр туылысымен зұлым күштерден жапа ше- геді. Басқаша айтқанда, ол «...аты хан баласы дегені болмаса, қиындық үстінде шынығып, мұратқа еңбекпен, ерлікпен жеткен есіл ер. Оның тұлғасы бірнеше асу, тосу кезінде көр- кейе түседі» [2, 80 б.]. Ал, ғалымның: «Қысқасы, ара-арасында ғажайып, керемет «күштер» қатысып отырғаны болмаса, мұнда нағыз реалды өмірдің көріністері мол» -деген пікіріне келісе қоймағанымызбен, онда кейінгі дәуірлердің жемісі болып есептелетін қаһармандық эпостарға тән сюжеттік желілердің барын жоққа шығара алмаймыз.

Осы секілді «Дотан Құбақанбайұлы» жырын өте көне дастандардың бірі деуге әб- ден болады. Бұған алдымен жырдың өз мазмұны анық дәлел болады. Жырда мифтік кей- іпкерлердің қаптаған қалың көші бар. Оларды жағымды, жағымсыз кейіпкерлер деп бөліп, жеке-жеке талдаған жөн. Жырдың көнелігі туралы пікірлер бұған дейін де айтылған. Мәсе-

лен: «Жырдың оқиғалары көне дәуір санасын елестететіні әр тұстан-ақ көрінгендей» [2, 73 б.], -деп бастап, әрі қарай: «Құбақан байдың ұлдары қалыңдық іздеуге бет қойғанда айналада қандай ел бар екенін білмейді. Олар үшін дүние толған жұмбақ, ашылмаған құпия секілді. Бұл арада адам санасының әлемді танымаған балаң кезінің хәлі елес беріп өткендей» [2, 73 б.], -деп, оқиға мазмұнынан ой өрбіту орынды.

Эпостың мазмұны осылайша дами келе «Жырдың соңында есейіп, қайраты толысқан, көптің қамын ойларлық боп кемелдік тапқан Дотанды көреміз» [2, 77 б.]. Жоғарыда көне эпостарда батырдың негізгі жауы тарихпен тіке байласымды қалмақ немесе қызылбас елі еместігін, бірақ аталған эпикалық жаулар мұнда да ұшырасатынын айтқанбыз. Осы туралы зерттеуші Б.У.Әзібаеваның: «Жырда Дотанның жауы бірде мифтік тұлға жалмауыз кемпір, енді бірде эпикалық дұшпан қалмақ болуы шығарманың әр дәуірдің белгілерін қатар сақтағанын, көпқабаттылығын айғақтайды» [5, 281 б.], -деген ғылыми пікірі өте орынды. Осы секілді Құламерген жырындағы өзге жырларда кезікпеген Бұлғар елі қазіргі Болгария екені осыған дейін айтылған болатын. Құламергеннің әйеліне сырттай ғашық болған хан аңшының мекені Ғазар, Қазар теңізіне келеді. Ал, «Қазар» деп отырғанымыз Каспийдің ортағасырлық атауы болып шығады. Демек, қазақ санасында алыс елдер туралы түсінік, хабарлар болғаны анық. Сондай-ақ, оның жырда кезігетін халық болуы көптеген ойларға жетелейді.

Р.Бердібаев «Дотан батыр» жыры да ертегілік сипатымен ерекшеленеді дегендей, онда ертегілерге тән кейіпкерлік құрам бар. Батырдың жолдастары өзінің қырық бауыры емес. Керісінше, ұлы сапарға аттанарда бір атадан туған қырықтан қайыр болмайды. Ал, Дотан соларды аман сақтау үшін де басын қатерге тігеді. Батыр бір өзі жүз кісіге татырлық бірнеше жолдас кезіктіреді.

«Басы «таза» ертегіше басталған «Дотан батырдың» ақыры эпостың деңгейіне көтеріледі, Дотан бір ғана семьясының мүддесімен шектеліп қалмай, ел қамқоры, қорғаны болып та сипатталады» [2, 73 б.].

«Құбығұл» жыры да зерттеуге таптырмас нысан. Онда енді бір мифтік кейіпкерлер қатарын көреміз. «Құбығұлдың Ақбілекті іздеп шыққан сапарында оған жылан, айдаһарлар кездеседі. Жыландарды бастаған «жеті басты айдаһар болады» [2, 87 б.], -дейтұғын пікірлер жыр мазмұнына көз жүгірткенде айқын боп шыға келеді. Бұл кейіпкерлер туралы жеке-жеке талдаулар жүргізетін боламыз.

Енді мифологиялық кейіпкерлерге келсек, жалпы қазақ фольклорында ғана емес, әлемдік фольклордағы мифологиялық кейіпкерлер екіге бөлінеді. Біріншісі – архаикалық мифтерде кездесетін жақсылық ойлаушы кейіпкерлер. Олар фольклорлық кейіпкерлерге көбіне-көп жәрдемшілер. Ал, екінші топқа – адамдарға қастандық ойлаушы, қара ниетті албасты, жезтырнақ, жалмауыз кемпір, мыстан, айдаһар, жалғыз көзді дәу секілді ертегі, батырлық эпостарда кездесетін кейіпкерлер. Кейіннен бұл кейіпкерлер қатарын ислам дінінің келуімен дию, шайтан, пері сияқты кейіпкерлер толықтырды.

Хикаялардағы мифологиялық кейіпкерлер адамзаттың қиялы мен арманының жемісі және қоршаған ортаға деген алғашқы көзқарастары деуге болады. Әрбір дүниенің иесі болады деген қазақ танымын Зеңгі баба, Ойсыл қара секілді төрт түліктің иелерімен де түсіндіруге болады.

Эпостардағы, ертегілердегі батырлардың негізгі күресуші кейіпкерлері мыстан, жалмауыз, жеті басты немесе үш басты айдаһар, диюлар, жалғыз көзді дәу секілді кейіпкерлер болып келеді. Мифтік кейіпкерлер көне эпостарда бірізді суреттелгенімен, әрқайсысының өзіндік даму тарихы, қызметі бар.

Эпостардағы мифтік кейіпкерлер өздеріне тән мекендерінде ұшырасып отырады. Батырлар, әдетте, белгісіз мекенге келгенде барып қана белгісіз құбыжықтарға тап болады. Бұл белгісіз әлемдер туралы көшпелілер санасында ежелден түрлі түсініктер қалыптасып,

уақыт өте келе ертегі, аңыз, эпостарына ептеп еніп отырғанын көреміз. «Дәстүрлі мәдениеттер мәселелерін зерттеуде қарастырылатын басты мәселелердің бірі – көшпелілер мәдениетінің өкілдері ретіндегі ежелгі түркілердің қоршаған әлем туралы түсінігі» [7, 3 б.].

Әлемнің жаратылысы туралы түркі халықтарының мифологиясын сөз етсек тақырыптан ауытқыған болар едік. Алайда осы тақырыпқа қатысты эпостағы ұғымдарды келтіре кету әбден керек. Себебі, мифтік кейіпкерлерді жағымды, жағымсыз деп қана емес, олардың өмір сүретін мекеніне қатысты да бөлуге болады. Осы тұрғыдан алғанда және қаһарман бейнесін ашуда көне эпостарда кездесетін әлемдер туралы сөз ету орынды.

Жалпы мифологияда, түркілік мифологияда, қазақтың ертелік дүниетанымында үш үлкен «әлем» бар. Эпостардағы оқиғалар, іс-әрекеттер осы үш кеңістікте өтеді. Кейде, тіпті 4, 8, 9, әлемдік деңгей бар деп тану да жоқ емес деп көрсететін ғалымдар бар. Мәселен, Р. Әлмұханова: «Әлемдік мифологияда үш әлем туралы түсінік кең тараған. Дегенмен төрт, тоғыз деңгей түрінде тану да кездеседі. Саха фольклорында, мәселен, сегіз деңгей. Бұл түркі халықтарындағы қырық санының көптік мәнді білдірудегі қолданысы сияқты түсіндіріледі» [8, 15], – дегенімен, негізгі түсініктегі әлемдер саны үшеу деп қарастырады. Бұл үш әлем: 1. Аспан әлемі (жоғарғы кеңістік) 2. Жер үсті әлемі (орта кеңістік) 3. Жер асты әлемі (төменгі кеңістік) деп жіктеледі. Ежелгі грек мифологиясында бұл үш кеңістіктің өз билеушілері бар. Мәселен, аспан әлемін бәрінен жоғары, құдіретті Зевс Құдай бейнесінде билесе, су әлемін Посейдон билейді. Жер астында да өзінің өмір сүру ортасы бар, өзен-суы бар. Оның құдайы – Аид.

Әлемдік жаратылыс туралы қазақы түсінікті алғаш талдаған Ш.Уәлиханов. Қазақы қалыптағы түсінік бойынша аспанда да халық бар екені, олар белбеуді басына тағынатыны, жердегі халық белбеуді беліне буынатыны, жер асты халқы белбеулерін аяғына буатыны туралы айта келіп, бұл түсінікті «қазақтардың фантазиясының жемісі» деп бағалаған. Енді, осы бір қазақы түсінік пен эпостарда кездесетін аспан әлемі, жер үсті мен астының мифтік кейіпкерлері өзінше байланыс табатыны таң қалдырады. Мәселен, аспандағы халық белбеуді басына буынатындары бір басы адам кейіптегі, бір басы құстың қалыбындағы самұрық құстардың бітімін сипаттайды деп болжам жасасақ, ал жер бетіндегі белбеуді беліне тағынатын халық – адамдар екені кәміл дүние. Немесе, көне жырлардың бірі «Құламергендегі» жер асты халқының ханы Жыланбектің, сондай-ақ «Ер Төстіктегі» Жылан Бапы хан елінің тұрғындары тұтас жылан кейіптегі адам немесе адам кейіптегі жылан боп келуі белбеуді аяғына тағынуынан екені қисынға келіңкірейді.

Қорытынды. Халық жадындағы жаратылыс туралы осы бір әлемдік мифологиямен ұштасқан, алайда, төл түсініктер мен көзқарас жырдың өне бойында орын алып отыруы әбден заңды. Өйткені жырды, аңызды тудырушы – халық. Көне гректер өз түсінігіндегі әлемді қалай сипаттаса, түркілер де өз түсінігіндегі әлемін жасаған. Олардың қайсысы алғаш жаралған мифологиялық аңыз бен жырлар екенін айту қиын, ал көркемдік қиял тұрғысынан өрлей келе иық тірестіретіні анық. Түркілік мифологияның әлемдік бәсекеде еш жұрттан кеш қалмаған көркем қиял мен алғашқы ой жемістерін көтере жазуға әбден болады. Жалпы айтқанда, көне эпостар көне түсініктер негізінде, қиял мен арман аңсауында туып, сол қалыбын көп өзгертпей бүгінге жеткен. Ол алғашында ерте дүниетанымдық қиялдар негізінде туып, кейіндері алғашқыдай сенімді жоғалтқанымен, ұрпақ тәрбиесі үшін, арман-қиялын шыңдау үшін қызмет атқарып келген. Мифтік кейіпкерлерге қатысты да осыны айтуға болады. Көне мифологияда алғаш туып, кейін алғашқы эпостармен дамып келді. Мифтік кейіпкерлермен күресуші қашанда – адам. Ол өзгермейтін қағида ретінде сақталды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 4-ші кітап. / С. Қондыбай - Алматы: Дайк-Пресс, 2004.- 502 б.
- 2 Бердібаев Р. Қазақ эпосы: Жанрлық және стадиялық мәселелер. / Р. Бердібаев - Алматы: Ғылым, 1982. - 232 б.
- 3 Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. / Р. Бердібаев - Алматы: Жазушы, 1989. - 237 б.
- 4 Ыбыраев Ш. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы / Ш. Ыбраев // Эпос әлемі. - Алматы: Ғылым, 1993. - 296 б.
- 5 Бабалар сөзі: 100 томдық. Көне эпос. - Астана: Фолиант, 2008. - Т. 52. – 352 б.
- 6 Ғабдуллин М. Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. / М. Ғабдуллин, Т. Сыдықов - Алматы: Ғылым, 1972. - 338 б.
- 7 Хабижанова Г.Б. Көшпелілердің дәстүрлі мәдениетіндегі мифологиялық кеңістік пен уақыттың құрылымы / Г.Б. Хабижанова // Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы. - Алматы: Қазақ университеті, 2015. - Т. 2. - 380 б.
- 8 Әлмұханова Р. Қазақ фольклорындағы антикалық сарындар. / Р. Әлмұханова - Алматы: Арыс, 2009. - 320 б.

Г.Р. Даутова¹, Е. Султан², Л.К. Мейрамбекова³

¹² *Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

³ *Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

Мифические персонажи в архаическом эпосе

Аннотация. Одной из важных категорий во всех жанрах эпоса является подвиг героев и борьба против их врагов. С развитием эпохи, историческими условиями, передача образа врага со временем изменилась. В архаических эпосах, в основном были мифические персонажи, такие как мыстан кемпир, змеи, семиголовые драконы, Тобекоз (одноглазый людоед), тигры, великаны обладающие подлинными качествами. Со временем их заменяют реальные люди, которые сражаются за землю. В статье рассматривается многообразие и развитие образов, борцов с главными героями архаического и героического эпоса. Описывается роль архаических сюжетов и мотивов в создании образа эпического героя. Определяются различные типы противников героя в архаическом эпосе.

Ключевые слова: эпос, архаический эпос, героические эпосы, миф, мифические персонажи, тюркский народ.

G. Dautova¹, Y. Sultan², L.K. Meirambekova³

¹² *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

³ *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

Mythical characters in the archaic epos

Abstract. One of the important categories in all genres of epic is the feat of heroes and the fight against their enemies. With the development of the era, historical conditions, the transfer of the image of the enemy has changed over time. In the archaic epos, there were mainly mythical characters, such as Mystan Kempir, snakes, seven-headed dragons, Tobekoz (the one-eyed cannibal), tigers, giants with authentic qualities. Over time, they are replaced by real people who fight for the land. The article deals with the diversity and development of images, fighters with the main characters of the archaic and heroic epic. The role of archaic plots and motives in creating the image of an epic hero is described. Identifies the different types of enemies in the archaic epic hero.

Key words: epos, archaic epos, heroic epos, myth, mythical characters, Turkic people.

References

- 1 Qondıbay S. Arğıqazaq mifologiyası. 4-ші kitap [Argypitian mythology. Book 4]. / S. Qondıbay (Daik-Press, Almaty, 2004, 502 p.). [in Kazakh]
- 2 Berdibaev R. Qazaq éposı: Janrlıq jäne stadiyalıq мәseleler [Kazakh Epic: Genre and Stage Problems]. (Ǵylym, Almaty, 1982, 232 p.). [in Kazakh]
- 3 Berdibaev R. Kāwsar bulaq [Kausar Spring]. (Jazwşy, Almaty, 1989, 237 p.). [in Kazakh]
- 4 İbıraev Ş. Qazaqtıñ batırlıq jırlarınıñ poétikası [Poetics of Kazakh heroic poems] // Épos älemi [The epos world]. (Ǵylym, Almaty, 1993, 296 p.). [in Kazakh]
- 5 Babalar sözi: 100 tomdıq. Köne épos 52 tom. [The story of ancestors: 100 volumes. Ancient Epos 52 Volume]. (Foliant, Astana, 2008, 352 p. [in Kazakh]
- 6 Ğabdıllin M. Sıdıqov T. Qazaq xalqınıñ batırlıq jırı [The heroic song of the Kazakh people]. (Ǵılım, Almaty, 1972, 338 p.). [in Kazakh]
- 7 Xabıjanova G.B. Köşpelilerdiñ дәstürli мәdeniетindegi mifologiyalıq keñistik pen waqıttıñ qurılımı [The structure of the mythical space and time in the nomadic culture of nomads], Ortalıq Aziya köşpelileri örkeniетiniñ tarixı [History of civilization of the nomads of Central Asia]. (Qazaq wniwersiteti, Almaty, 2015, (2), 380 p.). [in Kazakh]
- 8 Älmuxanova R. Qazaq folklorındaǵı antikalıq sarındar [Antique Kazakh folklore]. (Arys, Almaty, 2009, 320 p.). [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Даутова Г.Р. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Әл-Фараби даңғылы 71, Алматы, Қазақстан.

Сұлтан Е. – PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Құрманғазы көш. 29, Алматы, Қазақстан.

Мейрамбекова Л.К. – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Сәтпаев көш. 2, Астана, Қазақстан.

Dautova G. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, av.al-Farabi 71, Almaty, Kazakhstan.

Sultan Y. – PhD, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Kurmangazy str. 29, Almaty, Kazakhstan.

Meirambekova L.K. – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University. Satpayev str. 2, Astana, Kazakhstan.